

EJUB MUŠOVIĆ, NOVI PAZAR

NEŠTO O NOVOPAZARSKIM JEVREJIMA I NJIHOVOJ SUDBINI U DRUGOM SVETSKOM RATU

Novi Pazar, koji ovih godina proslavlja petstogodišnjicu svoga postojanja, ponikao je u centru srednjevekovne srpske države, u neposrednoj blizini Rasa, prestonice Nemanjića.

Od malog turskog utvrđenja vojnog karaktera, čije se podizanje pripisuje Isa-begu Isakoviću, turskom osvajaču i državniku, on se u šesnaestom i sedamnaestom stoleću razvio u veliki grad zahvaljujući dobrim trgovačkim vezama sa Jadranskim primorjem, Bosnom i Makedonijom¹). Mnogi putopisci iz sedamnaestog stoleća ga pominju kao trgovačko i zanatlijsko mesto koje se po veličini može ubrajati među najveće u Srbiji, a njegovu okolinu kao veoma bogatu rudnim blagom²).

Novi Pazar je u svojoj prošlosti imao nekoliko elementarnih i drugih nepogoda od kojih je stradao. Tako, na primer, požari 1960., 1737., 1809., pa poplava 1731., kao i mnoge i vrlo česte bolesti, primoravale su njegove stanovnike da se iseljavaju i traže bolje mesto za opstanak.

Period opadanja Turske je i period opadanja i zamiranja Novog Pazara. Učestale bune i hajdučije prekinule su trgovačke veze sa Dubrovnikom i drugim krajevima, a okupacijom Bosne i Hercegovine, Novi Pazar je više prestao »da vrijedi kao vrata od Bosne«³).

Nove putne arterije dolinom Morave zaobišle su Novi Pazar i odsekle ga od važnijih komunikacija. Ropstvo pod Turcima, koje je ovde trajalo do balkanskih ratova, učinilo ga je pravom turskom čaršijom sa ljudima u njemu, čija su shvatanja i nivo kulture bili adekvatni prilikama u koje je zapao.

Među etnički šarolikim stanovništvom Novog Pazara (Srbi, Turci, Cigani, Cincari, muslimani), pominju se dosta rano i Jevreji. To su španski Jevreji, koji su došli iz Sarajeva, najverovatnije kao trgovci. Vrlo je teško utvrditi kada su došli. Moglo bi to da bude i šesnaesto stoleće kada je Novi Pazar igrao vrlo važnu ulogu u trgovini i bio veza između Sarajeva, Skoplja i Soluna. Tu ulogu on

je održao sve do okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine. Početkom sedamnaestog stoleća Novi Pazar je bio poznat i po Mitrovdanskom vašaru (neka vrsta sajma), na koji su dolazili trgovci iz raznih zemalja. Vašar je trajao i po mesec dana.

Prema zapisima Amadeja Somata iz 1807. godine Novi Pazar ima 15.000 stanovnika od kojih su i 100 Jevreji. Ovaj broj se povećao natalitetom 1899. godine na 170 (83 muških i 87 ženskih), a 1931. na 207⁴) i najzad, 1941., na 292.

Ovaj prilično ujednačen priraštaj svedoči nam da su novopazarski Jevreji potomci jedne ili dve porodice koje su se morale prilično rano doseliti. U svakom slučaju ne bi smeli ići posle prve polovine sedamnaestog stoleća. Ovome ide u prilog i činjenica da su se novopazarski Jevreji do poslednjeg dana smatrali rođacima.

O političkoj aktivnosti Jevreja u Novom Pazaru ne može se mnogo govoriti. Pa ipak, neki detalji nas navode da i o ovome nešto kažemo. Jevreji su se nerado mešali u politiku. Ukoliko su se mešali, onda su to činili radi zajedničkih interesa, radi dobijanja potpune slobode trgovine ili drugih beneficija vezanih za profesiju.

Za vreme Turaka bili su pokorni, mirni i odani. Svoj posao — trgovinu, obavljali su uspešno.

Posle oslobođenja Novog Pazara od Turaka, takođe su se prilagođavali novim političkim prilikama. Obično su bili uz onu političku partiju koja je bila na vlasti. U političkom životu aktivnije su učestvovali kao radikali. U jednoj hajci, po sećanju onih koji su je preživeli, koju su radikali preduzeli 1925. godine protiv novopazarskih muslimana, vidnog učešća su uzeli i Jevreji. Pozadina ove akcije bila je da se muslimani ovoga kraja primoraju da se isele u Tursku.

Posle 1930. godine, među izuzetno retko revolucionarno nastrojenim ljudima ovoga kraja, vredno je pomenuti ime Santa Montija, Jevrejina. Kao krojački radnik vršio je propagandu o radničkim pravima i dizao glas protesta protiv ljudske eksploatacije. Kod savremenika je ostao u sećanju i po tome što je pominjao komuniste. Santo Montija je još 1935. ili 1936. otišao za Izrael, tako da se rezultati njegovog daljeg rada nisu osetili.

Moše Izrael bio je čovek naprednih pogleda. Poznat je bio po tome što je pomagao štrajkače i što im je davao materijalnu pomoć, radi čega je bio proganjan.

Moris Papo je bio opozicionar do 1935. godine; imao je uticaj na mlade i školovane ljude.

Jevrejska opština u Novom Pazaru obuhvatala je teritoriju Sandžaka. Van Novog Pazara Jevreja je bilo još i u Sjenici (dvadeset i sedam); u Dugoj Poljani (deset), u Tutinu (devet) i u Raški (pet). Znači da ih je u Novom Pazaru bilo dvesta četrdeset i jedan. Predsednik opštine bio je Leon Bahar, a rabin Sadik Konforti.⁵)

Govoriti o ekonomskom stanju Jevreja u Novom Pazaru detaljnije, vrlo je teško zbog nedostatka tačnih podataka. Po sećanju se zna da su Jevreji samo u Novom Pazaru imali 75 kuća, 32 dućana

i 25 njiva; 33 porodice su se bavile isključivo trgovinom, držeći veći deo trgovine u svojim rukama. Tri Jevrejina bili su najbogatiji ljudi u gradu. Zanimljivo se bavilo osam porodica, službenika ih je bilo sedam, radničkih tri i ostalih sedam.“) Jevreji u Sjenici, Tutinu, Dugoj Poljani i Raški bavili su se trgovinom.

Nekoliko dana uoči sudbonosnog 6. aprila 1941. g. Jevreji su odmah ocenili nepovoljnu situaciju po sebe i počeli da sklanjaju i skrivaju robu iz radnji i vrednije stvari iz kuća. Poveravali su je na čuvanje svojim susedima, poznanicima i ortacima, uglavnom muslimanima, nešto u gradu, nešto po selima. Neki su je skrivali kod svojih kuća: na tavanima, u podrumima, zakopavali je po dvorištima i sl.

Zlato koje su imali, po svojoj prilici nisu nikome poveravali na čuvanje, već su ga, najverovatnije, zakopavali. Jedan deo Nemci su otkopali kod sinagoge (kod današnjeg internata) i odneli. Šta je sa ostalim bilo ne zna se. Da li još uvek čami negde u zemlji ili ga neko čuva u strogoj tajnosti.

Istoga dana kada je Jugoslavija zvanično kapitulirala, 17. aprila 1941. godine, Nemci su ušli u Novi Pazar. Dočekali su ih i pozdravili petokolonaši, koji su za njihov dolazak i pripremili teren. Okupljenoj deci Nemci su delili bombone, a starcima cigarete. Njihov brzi smeštaj, poznavanje grada u koji su prvi put došli, disciplina i urednost, ostavili su snažan utisak na okupljene građane.

Nekoliko meseci po dolasku okupatora zvanično je proklamovano pripajanje Novog Pazara i okoline Velikoj Albaniji. Time je otpočela sistematičnija politika šovinizma i netrpeljivosti. Ovim albaniziranjem, vraćanjem prava agama i begovima na četvrtinu, povlašćenjem položaja muslimana, kojima je predana vlast u gradu, stvorena je još veća netrpeljivost između muslimana i Srba. Ta netrpeljivost je uzela velike razmere i manifestovala se kroz međusobna ubistva i paljevine. Izgledalo je da samo prisustvo okupatora u gradu sprečava otvoren pokolj.

Sve nesigurniji za svoj život, Srbi su bili primorani da se sele iz Novog Pazara, kad im se god za to ukazala prilika. Mnogi su ostavljali i domaćinstva i svu imovinu samo da bi spasli živote. Obično su bežali u pravcu Raške i Kraljeva.

U svakom slučaju dolazak Nemaca u Novi Pazar bio je velika tragedija i za Srbe i za muslimane, a za Jevreje posebno.

Nemci su u Novom Pazaru zatekli oko 240 Jevreja. Ovde su uračunata i četiri člana jedne porodice iz Tutina, koji su tih dana došli u Novi Pazar. Ostalih pedeset bilo je raspoređeno po drugim mestima Sandžaka, dok se jedan mali deo zatekao u raznim mestima zemlje i u predratnoj vojsci. O njima su Nemci znali takoreći sve, čak i najmanje pojedinosti. Pretpostavlja se da su do ovih podataka došli, uglavnom, preko Stevana Fišera, svog agenta, koji je bio vođaanski Nemač i radio pre rata kao električar.

Maltretiranje Jevreja otpočela su odmah po dolasku Nemaca u Novi Pazar. Oni su još prvih dana počeli da uzimaju jevrejske

zgrade, pokućstvo i druge stvari. Kada su pokupili sve od Jevreja, onda su nastavili da uzimaju od Srba i muslimana.

Krajem aprila 1941. godine Ortskomanda u Novom Pazaru izdaje naredbu, kojom se ograničava kretanje Jevreja od 6—18 časova. (Za ostale građane do 21 čas.) Određene su i ulice kojima su se smeli kretati. Svako udaljavanje iz grada bilo im je zabranjeno bez dozvole Ortskomande, a praktično ovakva dozvola se nije mogla dobiti. Za njih su bile određene i prodavnice životnih namirnica. Za otkup namirnica dati su im bonovi, kojima se ograničavalo snabdevanje.

Svi Jevreji i njihove radnje bili su registrovani. Po odluci Ortskomande, svaki Jevrejin je morao nositi žutu traku sa šestokrakom zvezdom na levoj ruci, sa natpisom »Jude«. Pored već postojećih firmi na jevrejskim radnjama pojavili su se natpisi: »Judengešeft«. Ove registracije obavila je opština po naređenju Ortskomande.

Čitajući ovu naredbu, opštinski dobošar je ukazivao na njenu ozbiljnost i represalije koje bi usledile u slučaju njenog nepoštovanja.

Za Jevreje je ovo bio veliki udar. Sa njima se više niko nije smeo družiti ni vidati na javnim mestima. Dojučerašnji prijatelji, mušterije i ortaci bili su prinuđeni da ih izbegavaju. Svaki njihov pokret bio je praćen, a svaki razgovor sa njima registrovan.

Sve je ovo bilo uvod u dalje i sistematičnije maltretiranje Jevreja koje će kasnije doći do izražaja. Ustvari, to je bio početak dela nacističkog programa koji je išao za potpunom likvidacijom Jevreja.

Sprovođeci ove odluke okupator je postizao dvostruk cilj: ekonomsko i psihičko iscrpljivanje Jevreja, a njihovim maltretiranjem zastrašivanje ostalih građana.

U sklopu prvih akcija protiv Jevreja, Nemci su odmah po svom dolasku odredili bogatije Jevreje da im čiste prostorije. Sredinom juna formirana je i jedna radna brigada od Jevreja. Brojala je oko pedeset ljudi. Svaki brigadir je dobio kramp, ašov ili lopatu, a na nogama su imali cipele sa debelim drvenim donovima, koje su, prilikom hodanja, izazivale lupu. Radili su svakodnevno po osam časova, pod strogom kontrolom jake straže. Kopali su rovove oko kasarne, uređivali kasarnsko dvorište i čistili klozete. Ova brigada je ostala do kraja septembra, kada su se Nemci privremeno povukli iz Novog Pazara.

Posle nove registracije radnji sa »Judengešeft« Jevreji su ostali i dalje da rade u njima, ali je trgovina išla veoma slabo. Novu robu nisu se usuđivali da nabave, a broj mušterija bio je iz dana u dan sve manji, jer su se ljudi nerado usuđivali da ulaze u novoregistrovane radnje.

Jednog junskog jutra sve jevrejske radnje su osvanule zapečaćene. Ključevi su uzeti i predati Ortskomandi. Početkom avgusta bila je određena popisivačka komisija, kojom su rukovodili nemački oficiri. Popis je trajao deset dana. Za vreme popisa Nemci su se dočepali najdragocenijih stvari, dok je ono manje vredno ostalo u radnji.

Krajem avgusta Opština je pozvala dvadesetak muslimana i predala im ključeve od ovih radnji. Dobili su i uputstva o načinu prodaje popisane robe. Ovi su već sutradan otvorili radnje i počeli da prodaju robu. Prodavalo se samo ono što je popisano. Novac od dnevnog pazara predavan je opštini, a šta je bilo dalje sa njim ne zna se. Radnje su ponovo zatvorene početkom oktobra zbog novonastale situacije (povlačenje Nemaca) i ostale zatvorene sve do proleća 1942. godine. Tada je ostatak robe pokupljen, smešten u jednu radnju i rasprodat putem javne licitacije za svega nekoliko dana. Od svega toga Jevreji nisu dobili ni dinara.

Sasvim iznenada Nemci su saopštili vest o privremenom povlačenju iz Novog Pazara. Primajući ovo obaveštenje, Aćif Hadži-ahmetović je primio i dužnost glavnog starešine u gradu. On je pre bio predsednik Albanskog komiteta. Niko nije znao zbog čega se Nemci povlače. Tajna je otkrivena tek kasnije. U Ibarskoj klisuri su tada pojačane akcije partizana. Za Nemce je postojala opasnost da budu otsečeni i blokirani. Povlačenje je izvršeno od 2. do 4. oktobra.

Novi Pazar je tako ostao bez Nemaca. Ali, zbilja ovom njihovom odlasku malo se ko radovao. Za petomesečni period njihovog boravka, oni su postigli svoj cilj. I onako nerešena pitanja netrpeljivosti i šovinizma, koje predratna Jugoslavija nije mogla da reši, oni su uspeli da još više zamrse. Međusobni sukobi Srba i muslimana mogli su se pretvoriti svakog dana u otvoren pokolj. Ni nastojanja članova KP u ovakvim uslovima, zbog specifične situacije, nisu mogla mnogo da urode plodom.

Odmah po odlasku Nemaca u Novom Pazaru je formiran Odbor za odbranu grada od četnika. Oni su se nalazili u okolini i želeli da zamene Nemce. Za muslimane postojala je bojazan od pokolja, te su članovi Odbora otišli za Kosmet, Pešter i Biševo da traže pomoć. Četnici su u tri navrata napadali grad, ali nisu uspeli da ga zauzmu, jer je već prispela pomoć sa strane. Međutim, požari, pljačke i međusobna ubistva u okolini su se nastavila još većom žestinom. Mnogobrojne porodice su ostale bez domova, a za stanovnike ovoga kraja bili su to crni dani.

U ovom periodu haosa i meteža, kakvi se ovde malo pamte, u gradu su prebivali i Jevreji. Oni su sada bili van svake opasnosti. Njih nije niko dirao, a oni su se držali postrance, ne mešajući se ni sa jednom ni sa drugom stranom. Njihovi odnosi sa muslimanima bili su sasvim dobri.

Novi Pazar je ostao bez Nemaca do 7. decembra 1941. Tada su ponovo došli i zaposeli grad. Njihov ponovni dolazak izazvao je veliku zabrinutost kod Jevreja, koji su sada očekivali dokrajčenje ranije započetih akcija sa definitivnim istrebljenjem. I nisu se prevarili. Ovaj povratak bio je za njih stvarno tragičan.

Negde krajem marta 1942. godine na jevrejski praznik Purim, Nemci su za nepuna tri sata pozatvarali sve Jevreje. Tog dana su doterali i Jevreje iz Duge Poljane (njih deset) i priključili ih Jev-

rejima iz Novog Pazara. Nisu pošteđeli ni iznemogle starce, ni decu u kolevkama, ni trudnice. Bizmarkovi potomci su odlučili da to urade na ovaj dan, kako je to samo njima svojstveno, sa željom da ponove jevrejska stradanja. Ali ovog puta akcija je bila dobro pripremljena i izgledi na spas bili su mali.

Nemačka SS policija i albanski žandarmi proterali su ovu pres-travljenу masu, koja je brojala oko 230 lica, i zatvorili je u kasarnu na Gradskoj tvrđavi. Tamo su ih držali gladne i žedne puna tri dana. Četvrtog dana su ih izveli pred kasarnu i posle kraćeg zadr-žavanja formirali kolonu. Po sećanju savremenika to je bio dan užasa i patnji, kakvi se ne pamte. Na čudno zapomaganje i lelek ove izgladnele i preplašene mase, na tužne žalopojke žena, na krike no-vorođenčeta, koje je tog jutra ugledalo svet, okupio se narod iz čaršije. Obliveni znojem, policajci sa pripremljenim pištoljem i pendrecima, obtrčavali su oko duge kolone koja se kretala glavnom ulicom. Nisu dozvoljavali nikakav kontakt ni sa kim. U službi ove divljačke hajke, u uslovima kada je humanizam ustupio mesto sadizmu, mogle su se čuti reči gnjeva na Geteovom i Skender-begovom jeziku, i plaćem isprekidana rečenica mlade Jevrejke: »Pa ljudi, vidite li šta rade od nas!«

Duga kolona sa po troje u redu, sa bajatim hlebom pod miš-kom, pritegnutom rukom na kojoj je još uvek stajala pre godinu dana stavljena žuta traka, sa volujskim kolima u kojima su potova-reni iznemogli starci i deca i Mošo Bahar što je pao pri polasku i nije mogao više doći k svesti, izgubila se u onom pravcu što vodi ka Raški. Potišteni i psihički iscrpljeni pretpostavljali su šta ih sve očekuje. Ali, kao kod svih ljudi, i kod svakoga od njih postojala je iskrica nade za spas života. I oni su bića koja se, i kad ih sekunde odvajaju od smrti, obnađuju, i traže izlaza. Ali ovog puta toliko pređati sudbini nisu ni pomišljali da se mogu spasiti.

Iz Raške, gde su stigli posle petočasnog pešačenja, svi su po-tovareni u furgone i opremljeni za Kosovsku Mitrovicu. Odavde su proterani za Beograd u logor na Sajmište, gde su bili smešteni i svi do jednoga su likvidirani u toku 1942. godine. Mošo Bahar je stre-ljan na putu kod Leška (na putu Raška-Kosovska Mitrovica), pošto nije mogao da prepešači preko jednog porušenog mosta na Ibru.

Pošto su Jevreji proterani iz Novog Pazara, sva njihova imo-vina je propala. Najdragocenijih stvari dočepali su se Nemci i nji-hovi saradnici. Jedan deo ostavštine koristili su ljudi kojima je bila poverena na čuvanje: komšije, ortaci, mušterije i prijatelji. Na ve-ćinu onih, kod kojih su Jevreji ostavili stvari, Nemci su vršili pri-tisak da bi došli do njih. To isto su radili i Bugari. U potrazi za tom ostavštinom oni su prekopavali brojna dvorišta i porušili mno-gе zldove.

Do jednog dela jevrejske ostavštine došli su i ustaše. Oni su, za vreme privremenog boravka u Sjenici 1941. godine, sa Pešteri oterali preko tri stotina grla krupne stoke. To su pokupili od jevrej-skih ortaka.

I na kraju, do jednog dela jevrejske robe, došli su Siptari i Pešterci, koji su boravili u gradu u vreme odsutnosti Nemaca.

Tako je sa likvidacijom Jevreja likvidirana i njihova celokupna imovina. Uglavnom malom broju preživelih nije, takoreći, ništa vraćeno.

Jevrejska opština u Novom Pazaru brojala je 1940. godine 292 Jevrejina. Od toga u Sjenici 27, u Dugoj Poljani 10, u Tutinu 9, u Raški 5 i u Novom Pazaru 241.¹⁾ Na raznorazne načine spasilo se 18 Jevreja, od kojih je 8 preživelo, svi su ostali poginuli i umrli.

Pošto je Sjenica pripadala Italiji, to su tamošnji Jevreji bili pošteđeni. Kada su Italijani napustili Sjenicu, Jevreji nisu hteli da ostanu posle njih. Otišli su sa njima do Podgorice, a tamo su ih sačekali Nemci i proterali za Bergen-Belzen. Dvojica su umrli u tom logoru, jedan je streljan kod Kosovske Mitrovice, a 24 ih je preživelo. Sada su svi u Izraelu, izuzev Montija Arereta koji je uzeo učešća u NOB, a sada je kapetan JNA.

Od dve porodice jevrejske, koliko ih je bilo u Tutinu, jedna se povratila za Novi Pazar i stradala na Sajmištu. Druga porodica od četiri člana ostala je do 1943. g., pošto je Tutin pripadao Italiji, a onda je internirana za Bergen-Belsen. Od njih troje žive u Izraelu, a jedno u Albaniji.

Na interesantan način spasli su se Jevreji iz Raške. Papo Isak uspeo je da se prebaci sa svih pet članova svoje porodice u Aleksandrovac. Tamo su se predstavili kao Srbi. Isak je pustio duge brkove, nosio sukneno odelo i šumadijske opanke. Uzeo je i novo ime Miodrag Jovanović. Tako su se spasli. Sada su u Izraelu.

Od svih preživelih Jevreja u Novom Pazaru danas jedino žive Mentović Aron i Mošo. Oni su se, posle rata, oženili Prištinkama i njihove porodice danas broje deset članova. U drugim mestima Sandžaka više nema Jevreja.

NAPOMENA:

¹⁾ Stanoje Stanojević: *Narodna enciklopedija* knj. III, Zagreb, 1928. g.

²⁾ Konstantin Jeriček — *Istorija Srba, knjiga I*, Beograd, 1952. g.

³⁾ Stanoje Stanojević — *Narodna enciklopedija*, knj. III, Zagreb, 1928. g.

⁴⁾ Almanah Zetske banovine 1931. g.

⁵⁾ Jevrejski narodni kalendar, Beograd—Zagreb, 1940. g.

⁶⁾ Po sećanjima ranijih kvartovskih poverenika i Arona i Moša Mentovića.

⁷⁾ Ove podatke sam pokupio od ranijih uličnih poverenika. Glavnu pomoć u ovome pružio mi je Mošo Mentović. U prilogu o Jevrejskom žitelju iz Novog Pazara nema 292 lica, kako stoji u Jevrejskom narodnom kalendaru iz 1940. Razlike od deset lica, verovatno male dece, oni koje sam konsultovao, nisu se mogli setiti.

Za raniji period nešto malo podataka o novopazarskim Jevrejima našao sam u literaturi koju ću navesti. Za kasniji period nisam baš ništa mogao da nađem ni u literaturi, ni u arhivskoj građi. Arhiva Opštine sagorela je 1944. zajedno sa zgradom, tako da sam morao ići na jedan širi broj ljudi: jevrejskih ortaka, saradnika, mušterija, komšija i uličnih poverenika i preživelih Jevreja. Najdragocenije informacije pružio mi je Mošo Mentović, službenik Zem. zadruge u Novom Pazaru. Neka od lica, koja sam konsultovao, navešću: 1) Mentović Mošo, službenik, Novi Pazar; 2) Mentović Aron, prodavac, Novi Pazar; 3) Radović Mijo, nastavnik, Novi Pazar; Rasovac Sulejman, zemljoradnik, Novi Pazar; Hasanbegović Rasim, službenik, Novi Pazar; Bošnjović Džemail, penzioner, Novi Pazar; Melajac Izet, prodavac, Novi Pazar; Imamović Halim, službenik, Novi Pazar; Prušević Ramiz, pol. radnik, Novi Pazar; Šaćić Mensur, nastavnik, Duga Poljana; Mušović Kika, domaćica, Sjenica; Hamzagić Vehbo, prodavac, Tutin.

LITERATURA:

Kosta Kostić: *Naši novi gradovi na jugu*. Srpska književna zadruga, Beograd, 1922. godine.

Stanoje Stanojević: *Narodna enciklopedija*, Zagreb, 1928. g.

Konstantin Jiriček: *Istoriја Srba*, Beograd, 1952. godine

Jevrejski narodni kalendar: Beograd—Zagreb, 1940. god.

Jevrejski almanah, 1962—1963, Beograd.